

ÎNTRU RĂZBOI ȘI PACE: MONUMENTELE FUNERARE ALE MILITARILOR DIN DACIA ROMANĂ

*Atalia Onițiu**

* Universitatea de Vest din Timișoara; ataliastefanescu@yahoo.com

Abstract: Social history studies undertaken in the last two decades have highlighted the importance of interpreting memorials that can provide great information on the population of the Roman Empire. A special situation is that of the Roman soldiers, for which we can identify two distinct situations: epitaphs for soldiers dead on the battlefield, respectively tombstones made in peace time, each with specificity both in terms of information provided about deceased soldiers and the quality of dedicator and the relationship they had with the deceased. A deeper analysis of existing epigraphic material can provide unique information regarding this fundamental category for the social history of Roman Dacia.

Keywords: Roman Dacia, epitaph, soldiers, funerary behavior, heir, family.

Studiile de istorie socială întreprinse în ultimele două decenii au evidențiat importanța interpretării monumentelor funerare, care pot oferi informații deosebite cu privire la populația din Imperiul Roman, informații pe care nici o altă sursă nu ni le-ar putea revela. Până în prezent, contribuțiile în acest domeniu au analizat comportamentul funerar (în regiuni precum Italia, nordul Africii sau Gallia, pentru diferite categorii sociale¹), subliniind că nu se poate vorbi de o regulă universal valabilă la scara întregii populații a Imperiului Roman². Alături de particularitățile fiecărei provincii³, diferitele clase sociale au utilizat surse epigrafice diverse în momente distincte și din rațiuni deosebite⁴. Practicile funerare reprezintă produsul unor circumstanțe sociale și culturale specifice, evidențiind existența unui anumit tip de cultură comemorativă la nivelul fiecărei provincii a Imperiului, în plus cu elemente specifice pentru fiecare categorie socială⁵.

¹ Saller-Shaw, 1984, p. 124-156; Meyer, 1990, p. 74-96; Hope, 1997, p. 103-121; Hope, 2003, p. 79-97; Mouritsen, 2005, p. 38-63.

² Mouritsen, 2005, p. 47.

³ Elizabeth Meyer dă exemplu Gallia și nordul Africii unde epitafurile sunt parte a unui complex de practici mortuare care exprimă condiția de roman, provincialii acordând importanță felului de a fi roman și modului în care se comportă romanii. Dacă în vest cetățenia romană era indiciul obținerii unui mare privilegiu, în est, fiind mai puțini cetățeni, acest statut nu avea o atât de mare importanță pentru localnici, astfel că indivizii nu menționau pe epitafuri dacă dețineau sau nu această calitate (Meyer, 1990, p. 91-95).

⁴ Mouritsen, 2005, p. 62-63.

⁵ MacMullen, *apud* Mouritsen, 2005, p. 62.

Astfel, epitafurile militarilor sunt, în opinia lui Valerie Hope, un indiciu al stabilității și permanenței, ridicarea acestora având loc în timp de pace. Cei cărora li se pun epitafuri erau în opinia autoarei bine plasați social și financiar, astfel încât să fie comemorați, întrucât înmormântarea și comemorarea soldaților era o chestiune privată, nefiind suportată din fondurile armatei; exista un fond pentru înmormântare la care soldații contribuiau, iar dacă nu adunau destui bani, camarazii sau moștenitorii acestora suportau toate cheltuielile⁶.

În cele ce urmează ne vom opri asupra monumentelor funerare ridicate pentru militarii decedați în Dacia, continuând și completând astfel un studiu anterior, care analiza exclusiv epitafurile puse de moștenitori⁷. Ca și demers metodologic am optat pentru integrarea monumentelor în trei categorii, și anume epitafurile veteranilor⁸, cele ale soldaților activi, respectiv epitafurile familiale, în special prin studierea primelor două categorii de inscripții încercând să evidențiem particularitățile comportamentului funerar în două situații distincte: după lăsarea la vatră, respectiv în timpul serviciului militar, care uneori presupune și decesul *in militia*.

1. Veteranii

Pe baza raportului existent între defunct și dedicant, decurgând din calitatea și statutul social al dedicantului, monumentele funerare ale veteranilor se împart în câteva categorii: **1.** epitafuri ridicate de soții; **2.** epitafuri ridicate de copii și/sau moștenitori; **3.** epitafuri ridicate de soție și copii / moștenitori; **4.** epitafuri ridicate de alte rude și/sau soții; **5.** epitafuri ridicate de moștenitori; **6.** epitafuri ridicate de defunct (*self-commemoration*). Cele mai numeroase inscripții funerare au fost puse, după cum vom vedea, de membrii familiei (în special de soție și copii), situație ușor de explicat ca urmare a faptului că lăsarea la vatră reprezenta recunoașterea ca legitimă a familiei soldaților, prin urmare acel element cu care aceștia se mândresc și pe care țin să îl declare public.

1.1. Epitafuri ridicate de soții

Inscripțiile încadrate de noi în această categorie⁹ se caracterizează printr-un limbaj standardizat aproape identic, formularea fiind similară: numele defunctului,

⁶ Hope, 2003, p. 86.

⁷ Ștefănescu-Onițiu, 2011a, p. 365-370.

⁸ Am exclus din discuție indivizii care după terminarea serviciului militar obțin funcții în administrația civilă devenind astfel parte a elitei provinciale. Despre comportamentul funerar al decurionilor din provincia Dacia vezi spre exemplu și Onițiu, 2013.

⁹ Ulpia Marcellina pune la *Drobeta* epitaful soțului său, C. Iulius Melcidianus, veteran, ex beneficiar consular în legiunea V Macedonica, decedat la vârsta de 60 ani (IDR II, 41). În legătură cu această inscripție, Florian Matei-Popescu aprecia că se datează în secolul II (Matei-Popescu, 2010, p. 71), fiind așadar vorba despre un veteran care a luat parte la războaiele cu dacii, soția sa fiind încetățenită de împăratul Traian. O opinie mai recentă susține însă că este o inscripție mai târzie, datată după venirea legiunii V Macedonica în Dacia, un argument fiind și acela că monumentul se încadrează într-un tip datat la sfârșitul secolului II – începutul secolului III. În plus, argumentează autorii, dacă este vorba despre un individ care a luat parte la războaiele cu dacii, acesta ar fi participat și la construirea podului

poziția socială, vârsta în momentul decesului, numele soției, sintagma *benemerenti posuit*. Cu singura excepție a monumentului funerar de la *Drobeta* unde soțului îi este asociat epitetul *pientissimo*, celelalte se caracterizează prin austeritate în ceea ce privește evidențierea raporturilor de afectivitate dintre cei doi soți. Accentul cade în primul rând asupra comemorării defunctului și doar indirect asupra soției și relațiilor de cuplu. Decorul sau tipul de monument funerar nu pot oferi informații care să vină în completarea celor transmise prin intermediul textului scris.

Alături de acestea trebuie să menționăm și o inscripție funerară de la *Apulum*, care prezintă anumite particularități: absența formulei introductive *Dis Manibus*, menționarea vârstei (70 ani) veteranului Aelius Niger, care a servit în *cohors I Alpinorum equitata*, fără a specifica cu claritate faptul că acesta a decedat, indicarea filiației în cazul soției sale Saturnina, care subliniază că este fiica lui Saturninus (pentru peregrini, cum trebuie să fi fost și cei doi, originea și menționarea filiației sunt extrem de importante, după cum vom mai observa la traci sau palmyreni) și faptul că este un epitaf comun (*posuit et sibi vivae*)¹⁰.

1.2. Epitafuri ridicate de copii și/sau moștenitori

Într-o majoritate aproape covârșitoare, monumentele funerare care se încadrează în această categorie au fost puse de fii și se caracterizează prin aceeași austeritate și standardizare a limbajului ca și cele din categoria anterioară¹¹. Textul urmează schema: numele defunctului, calitatea și vârsta în momentul decesului, numele fiului cu menționarea legăturii de rudenie între cei doi. În două cazuri se amintește și statutul dedicanților, în ambele situații aceștia fiind militari activi. Este vorba despre stela funerară descoperită la *Romula*, pusă pentru Aelius Valerianus (*veteran ex duplicarius*, 60 ani), Aelius Titianus (veteran, 70 ani) și Aelius Valerianus (50 ani) din partea fiilor – Aelius Candidinus, *tesserarius legionis XIII Geminae* și Aelius Veteranus¹².

O interesantă stelă funerară provine de la *Apulum* și a fost realizată de T. Flavius Valerius Valens, soldat în legiunea XIII Gemina pentru tatăl său, C. Valerius Silvanus, fiu al lui Caius, originar din *Claudium Virunum* (Noricum), veteran din

de la *Drobeta* și s-ar fi întors cu unitatea militară în Moesia, nu ar fi rămas în Dacia. Cât privește gentiliciul soției, nu toate persoanele numite Ulpius / Ulpia au fost încetățenite de Traian (Mihăilescu-Bîrliba-Dumitrache-Piftor, 2010, p. 99). Aelia Primitiva pune la *Mehadia* altarul funerar al soțului său, Aelius Cornelius, veteran, 80 ani (IDR III/1, 84), iar la *Ampelum* Licinia Iulia pune un epitaf soțului său, veteran din legiunea XIII Gemina, decedat la vârsta de 50 ani (IDR III/3, 360).

¹⁰ IDR III/5, 480.

¹¹ Q. Iulius Secundus (IDR III/2, 420) pune stela funerară a tatălui său, Quintus Iulius Secundinus, veteran din legiunea XIII Gemina, decedat la 60 ani. P. Ael. M..., Dionysia I... și P. Ael. Quintus semnează epitaful lui M. Fabius..., din cohorta V..., care a trăit 63 ani. Inscripția, extrem de fragmentară, a fost descoperită la Cristești, iar sintagma *Hic situs est*, care datează monumentul în secolul al II-lea, sugerează o legătură directă cu locul unde au fost depuse rămășițele pământești ale defunctului (IDR III/4, 138).

¹² IDR II, 352.

legiunea XIII Gemina, mort la 70 ani¹³. În medalion sunt reprezentate busturile a doi bărbați, cu privirea îndreptată în sus și irisul marcat prin linii incizate. Personajul din dreapta poartă un costum de călătorie, cel din stânga o togă stilizată, reprezentând poate pe defunctul plecat în călătorie spre lumea de dincolo și pe fiul acestuia. Pentru cei doi, aspecte precum înrudirea și descendența sunt deosebit de importante, din moment ce epitaful consemnează localitatea de origine a veteranului decedat și numele tatălui acestuia, iar dedicantul a ținut să specifice faptul că i-a urmat tatălui în cariera militară în legiunea XIII Gemina.

Două inscripții funerare au fost puse de copii în calitate de moștenitori. Astfel, de la *Apulum* provine epitaful lui Finitius..., veteran din legiunea XIII Gemina, pus de fiii și moștenitorii săi, Finitius L. și Ursinus¹⁴. Un caz mai aparte este cel al lui Publius Aelius Diophantes, veteran din *Cohors V Gallorum*, decedat la vârsta de 86 de ani, care este comemorat de moștenitoarele sale, fiica Aelia Ammis și liberta Aelia Eutychia¹⁵.

1.3. Epitafuri ridicate de soție și copii / moștenitori

Identificăm trei posibile situații, și anume: epitaf ridicat de soție și copii¹⁶, de soție și copii care sunt în același timp și moștenitori¹⁷, sau de către soție și moștenitori care nu susțin și o relație de rudenie cu defunctul¹⁸. Exceptând lespeada funerară a lui P. Aelius Septimius Audeo, care nu poate fi încadrată cronologic cu mai mare acuratețe, toate celelalte au fost datate în secolul al II-lea, fie prin prezența sintagmei *Hic situs est*, fie datorită unor particularități de scriere. Piesele încadrate în această categorie păstrează caracteristicile de limbaj deja menționate anterior, prioritară fiind comemorarea defunctului (numele, condiția socială, vârsta în momentul decesului). Doar în două cazuri textul consemnează și locul de origine al defunctului, în celelalte epitafuri formularea fiind austeră și searbădă (nu se utilizează deloc epitete

¹³ IDR III/5, 591.

¹⁴ IDR III/5, 530.

¹⁵ IDR II, 46.

¹⁶ De la Apoldu de Sus provine lespeada funerară a unui veteran *ex beneficiarius legionis XIII Geminae*, decedat la 70 ani, pe care s-au îngrijit să o pună soția și fiul său (IDR III/4, 13). Tot aici putem aminti și stela funerară de la Rahău, pusă pentru T. Flavius Rufus, veteran din legiunea XI Claudia pia fidelis, originar din Amasia, decedat la 60 ani. Epitaful a fost pus de soția sa, Iulia Maxima, alături de copiii lor, Flavia Venusta, Maximus și Rufinus (IDR III/4, 8; vezi și discuția la Ștefănescu-Balaci, 2007, p. 629).

¹⁷ Lespeada funerară (IDR III/2, 366) a lui P. Aelius Septimius Audeo, numit și Maximus, veteran, fost centurion din *numerus Palmyrenorum Optatianensium*, decedat la vârsta de 60 de ani, a fost ridicată de moștenitorii săi, Aelius Septimius Romanus, soldat în legiunea XIII Gemina, *adiutor officii corniculariorum*, posibil fiul său, fiica sa Septimia Septimina numită și Revocata și soția (*uxor*) Cornelia Antonia. Aceștia s-au îngrijit să pună monumentul prin intermediul libertului Septimius Asclepiades, augustal (vezi discuția la Ștefănescu-Onițiu, 2011a, p. 368).

¹⁸ Dedicția de pe monumentul lui P. Aelius Tertius, originar din Noricum (Claudium Virunum), veteran ex centurion din *cohors I Britannica milliaria c.R.*, decedat la 60 de ani (IDR III/5, 484), a fost pusă de soția sa Aelia Aestiva și moștenitorii.

asociate persoanei defunctului, deși acesta este tată și soț; doar pe lespede de la Apoldu de Sus soția se caracterizează ca fiind *infelicissima*). Dacă pentru piesa de la Apoldu de Sus starea precară de conservare poate fi explicația pentru care nu aflăm numele soției și al fiului (de obicei dedicantul își consemnează numele și calitatea sau doar numele, ori aici numele lipsește), surprinde monumentul funerar al lui Aelius Dubitatus, *missicius* din *ala Batavorum ex ala numeri Illyricorum*, decedat la vârsta de 30 de ani, pus de moștenitorii și soția sa¹⁹. I. Piso, în comentariul asociat inscripției, preciza că statutul de *missicius* survine ca urmare a unor incapacități de natură fizică ale personajului, de altfel decedat la o vârstă foarte fragedă. Ceea ce dorim să subliniem este faptul că, din nou, numele soției lipsește, deși dacă observăm cu atenție monumentul textul nu acoperă în integralitate câmpul inscripției (posibil că se dorea să fie un epitaf comun al celor doi soți).

1.4. Epitafuri ridicate de alte rude și/sau soții

Cunoaștem două inscripții pe care le putem încadra în această categorie, și anume epitaful lui C. Valerius Victorinus, veteran din legiunea V Macedonica, *ex beneficiarius tribuni*, decedat la 55 ani, pus de socrul său C. Valerius Mercurialis și soția defunctului Aurelia Carilloe²⁰, respectiv o inscripție extrem de interesantă pentru cunoașterea populației din Dacia romană, pusă de Ulpia Priscilla soțului său, al cărui nume nu ni s-a păstrat, dar cunoaștem că a fost veteran în legiunea XIII Gemina și a decedat la 60 ani. O altă dedicantă a epitafului este Veratia Statuta, mama defunctului²¹ (în condiția în care acesta a decedat la 60 de ani, aceasta trebuie să fi avut o vârstă considerabilă).

1.5. Epitafuri ridicate de moștenitori

Problematika epitafurilor ridicate de moștenitori a făcut obiectul unui amplu studiu²², prin urmare doar vom enumera aici aceste inscripții: la *Drobeta*, Claudius Longinus, *amicus et heres*, ridică pe cheltuiala sa monumentul funerar al lui C. Iulius Verecundus, *veteran ex decurio* din *ala Claudia*²³. Inscripția funerară a lui M. Aurelius Timon, veteran din legiunea XIII Gemina, a fost pusă de Varius Firminus, *tubicen* și *heres*²⁴, iar epitaful lui Aelius Bassus, veteran din legiunea V Macedonica de către Aelius Helpizon, libert și moștenitor²⁵. Revenind la inscripția de la *Drobeta*, apreciem că ne aflăm în fața unei situații extrem de interesante. Deși defunctul este veteran, cu o situație financiară relativ bună (presupunem), monumentul său funerar este ridicat de moștenitor (prieten al defunctului) pe cheltuiala sa, ori, după cum arătam și la începutul demersului nostru, problema înmormântării și comemorării cădea în sarcina fiecărui militar care aloca încă din timpul vieții o anumită sumă de

¹⁹ IDR III/5, 475.

²⁰ IDR II, 39.

²¹ IDR III/5, 609.

²² Ștefănescu-Onițiu, 2011a, p. 365-370.

²³ IDR II, 43.

²⁴ IDR III/1, 274, fig. 189.

²⁵ IDR II, 40.

bani în acest sens, în caz contrar doar aceasta căzând în sarcina camarazilor sau moștenitorilor.

1.6. Epitafuri ridicate de defunct (*self-commemoration*)

La *Drobeta* M. Valerius Alexander, veteran din legiunea V Macedonica pia constans, *ex strator consularis*, decedat la 73 ani, își realizează epitaful din timpul vieții (*memoriam vivus sibi fecit et Ulpiae Marcianae coniugi suae*)²⁶.

Cea mai interesantă piesă provine însă de la *Tibiscum*. Este vorba despre o lespede funerară din marmură albă, pe care este inscripționat epitaful în versuri al lui P. Aelius Ulpus, veteran, fost decurion, care aflăm că s-a îngrijit din timpul vieții atât de mormântul său, cât și de realizarea lespezii comemorative²⁷.

2. Militarii activi

Inscripțiile funerare ridicate militarilor activi, asemeni celor ale veteranilor, pot fi clasificate, în funcție de dedicanții acestora, în următoarele categorii: **1.** epitafuri ridicate de soții; **2.** epitafuri ridicate de părinți; **3.** epitafuri ridicate de camarazi de arme; **4.** epitafuri ridicate de moștenitori; **5.** epitafuri cu dedicant necunoscut.

2.1. Epitafuri ridicate de soții

Femeile reprezintă o categorie extrem de activă de persoane care dedică inscripții funerare în ipostaza de soții ale militarilor²⁸. Nu vom insista asupra unor aspecte precum legitimitatea căsătoriilor militarilor aflați în serviciu sau explicarea terminologiei specifice (*coniux, uxor, maritus*), care au făcut obiectul unui studiu precedent²⁹, concentrându-ne efectiv asupra textului epitafului și, acolo unde este posibil, asupra informațiilor complementare oferite de decor. Comparativ cu monumentele funerare ale veteranilor, elementul de noutate care este menționat pe epitafurile militarilor activi este, alături de vârsta decesului, durata de timp cât a servit în armată, eventual cu mențiunea *defunctus in militia*³⁰. Un alt element distinctiv este reprezentat de faptul că, spre deosebire de monumentele austere ale veteranilor, pe cele ale militarilor apar acele epitete care sugerează relațiile de

²⁶ IDR II, 38.

²⁷ IDR III/1, 157.

²⁸ De la Micia provine stela funerară a lui Censorinus, *imaginifer* în ala Campagonum, decedat după 20 ani de serviciu militar, pusă de Valeria Cara... (IDR III/3, 172). Aelia Victorina pune altarul funerar al soțului său, Aelius..., soldat în *numerus maurorum hispanorum* la *Ampelum* (IDR III/3, 339), iar Titia Maximilla s-a îngrijit să pună epitaful soțului său, M. Ulpus Flavinus, *optio signiferorum legionis XIII Geminae*, care a servit 25 ani în armată (IDR III/5, 605).

²⁹ Ștefănescu-Onițiu, 2011b, p. 155-160.

³⁰ Ca de exemplu pe inscripția (IDR II, 205) provenind de la *Sucidava* și ridicată lui Ceselinus, centurion în cohors II Flavia Fortis (posibil cohors II Flavia Commagenorum de la Micia), *defunctus in militia* la vârsta de 33 ani, după 15 ani de serviciu militar, pusă de soția sa, al cărei nume nu se păstrează, dar care apare cu titlul de *uxor* (vezi discutarea acestei inscripții și la Ștefănescu-Onițiu, 2011b, p. 155-160).

dintre soți, precum *pientissimo* sau *piissimo*³¹.

De la Cristești provine stela funerară a lui Aurelius Super, *miles cohortis...*, care a servit 25 ani în armată și a trăit 65 ani. Epitaful a fost realizat de soția sa, Avita...³². Surprinde faptul că defunctul este prezentat drept militar activ, deși vârsta înaintată și menționarea celor 25 de ani de serviciu militar efectuat ar îndreptăți includerea sa în rândul veteranilor.

Un epitaf interesant este și cel pus de Rescutume, *coniux pientissima* (concupină mai degrabă decât soție³³), lui Mucasenus, călăreț *ex singulari consularis*, decedat la 20 ani. În contextul analizei de față apreciem ca deosebit faptul că, alături de informațiile deja consacrate în inscripțiile funerare, Rescutume introduce două elemente importante privitoare la descendența sa și a partenerului său: ea se identifică drept fiica lui Soia, iar Mucasenus este fiul lui Censorinus, informații de mare importanță pentru cei doi, ca și pentru comunitatea de traci de la *Apulum* căreia probabil îi aparțineau ambii.

Într-un singur caz textul este completat de imagine și anume pe stela funerară pusă la *Tibiscum* pentru Aelius Borafas, fiu al lui Zabdibol, soldat în *numerus Palmyrenorum Tibiscensium*, de către soția sa, Valeria (...)³⁴. Chiar dacă fragmentară, piesa mai păstrează în registrul superior imaginea a două busturi, masculin și feminin, posibil stela fiind destinată să servească drept piatră tombală pentru ambii soți.

2.2. Epitafuri ridicate de părinți / frați

În analiza noastră am luat în discuție patru monumente funerare puse de către părinți. În toate cele patru cazuri defuncții au ocupat poziția de *librarius* în legiunea XIII Gemina. Astfel, P. Helvius Primus pune fiului său, P. Helvius Primanus, *miles* în legiunea XIII Gemina, *librarius consularis*, un altar funerar³⁵. Nu este precizată vârsta, posibil menționată în rândurile de jos care lipsesc. Aurelius Marcianus și Valeria Valentina pun o stelă funerară fiului lor, *miles* în legiunea XIII Gemina, decedat la vârsta de 22 ani, 11 luni și 2 zile, care a servit în armată 5 ani ca *librarius*. În registrul median, într-o triplă arcadă, se află două busturi³⁶. Piesa se datează poate în secolul III când și la adulți apare obiceiul de a reda exact vârsta, asemeni copiilor morți prematur³⁷.

Pe lespedeza funerară a lui C. Iulius Sabinus, *librarius a rationibus* în legiunea XIII Gemina, decedat la 30 ani, pusă de părinții săi, C. Iulius Valens, tatăl, își indică și funcția de *duumvir iure dicundo*³⁸. Avem de-a face cu o familie bine

³¹ La *Apulum* Iulia se îngrijește de monumentul funerar al lui Zenon, fiul lui Tarasius, *miles numeri Germanicianorum*, 33 ani, *marito pientissimo* (IDR III/5, 615).

³² IDR III/4, 141.

³³ IDR III/5, 558.

³⁴ IDR III/1, 152.

³⁵ IDR III/3, 354

³⁶ IDR III/3, 344.

³⁷ Apud Crețulescu, 2013, p. 187.

³⁸ IDR III/2, 419.

plasată, deopotrivă social, prin înaltul statut al tatălui, mama Cominia Florentina făcând de asemenea parte din una dintre cele mai respectabile familii de la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, dar cu certitudine și economic. Din păcate piesa a dispărut și astfel nu putem face și o analiză a monumentului.

Monumentul funerar al lui M. Mociuncius Valentinus, *librarius legati legionis XIII Geminae*, decedat la 29 de ani a fost ridicat de Valerius Constans, veteran din aceeași legiune și Floria Ingenua, mama defunctului. I. Piso crede că Valerius Constans este mai degrabă camarad de arme sau moștenitor decât tată al defunctului³⁹, un argument în acest sens fiind diferențele din onomastică, precum și faptul că cei doi nu se identifică drept *parentes*.

Mama apare ca dedicant al unui epitaf de la Micia⁴⁰ pus pentru un soldat (posibil din *ala I Hispanorum Campagonum* ca urmare a reprezentării defunctului în ipostaza de călăreț), alături de moștenitorii acestuia, Aurelius Primus, Valerius Maximus și Valerius Valerianus. Din păcate piesa este fragmentară și nu mai păstrează ca informație decât perioada cât a servit în armată, și anume 12 ani. Totuși, reținem un aspect important, considerăm noi, care se desprinde din ordinea dedicantilor (presupunând că aceasta nu este complet aleatorie, ci că în spatele său se ascunde o anumită rațiune de natură socială): primii apar moștenitorii, iar mama la sfârșit (vezi o situație similară mai jos, pe lespeda lui Aurelius Surus de la Mehadia, precum și pe monumente funerare ale veteranilor), ceea ce subliniază faptul că datoria comemorării defunctului revine în primul rând moștenitorilor și abia apoi membrilor familiei (în situația în care aceștia nu au fost desemnați moștenitori, bineînțeles).

Malchus și Ierheus pun o lespede funerară din piatră calcaroasă cu relief și inscripție bilingvă fratelui lor, Neses, din *numerus Palmyrenorum Tibiscensium*, decedat la vârsta de 25 ani. În registrul superior, martelat și mutilat pe margine, într-o nișă, este reprezentat un bust de bărbat cu păr creț, tunica și manta. Conform textului în palmyreniană inscripția se datează între 17.12.159 – 16.01.160⁴¹. Un studiu recent al Ioanei Crețulescu privitor la monumentele funerare ale militarilor din Dacia și din cele două Moesii afirmă, referitor la inscripțiile bilingve de la *Tibiscum*, cu un text sensibil diferit în latină și în palmyreniană, că de fapt erau menite să transmită două mesaje diferite pentru două comunități distincte⁴².

2.3. Epitafuri ridicate de camarazi de arme⁴³

Soldați activi de origine palmyreniană de la *Tibiscum*, deși poartă nume romane, probabil ca rezultat al romanizării, sunt Antonius Marcus și Valerius Iulianus, decedați la 30 ani, a căror lespede funerară a fost ridicată de Aelius Priscus, posibil

³⁹ IDR III/5, 556.

⁴⁰ IDR III/3, 169.

⁴¹ IDR III/1, 167.

⁴² Crețulescu, 2013, p. 229.

⁴³ Valentinus Demetrius pune inscripția funerară a lui C. Atrius Crescens, fiu al lui Caius, originar din tribul Crustumina, decedat la vârsta de 35 ani ca soldat în legiunea XIII Gemina (IDR III/5, 500).

un camarad de arme. În registrul superior, într-o nișă, sunt reprezentate busturile a doi bărbați tineri, cu fețe rotunde, păr creț, barbă și mustați crețe⁴⁴. Scrierea rudimentară într-un chenar simplu și sărăcăcios, discrepantă față de reprezentarea elaborată a figurilor defuncților, sugerează în mod evident că avem de-a face cu doi meșteri distincți.

Tot palmyreni sunt și Mucatra, fiul lui Brassus, soldat în *numerus Palmyrenorum Tibiscensium, contubernalus carissimus*, cu un epitaf ridicat de Mucapor, fiul lui Mucatra⁴⁵. Pentru etnicii din numeri, atât cei de origine palmyreniană, cât și cei traci după cum am putut observa, menționarea filiației este un element de mare importanță.

2.4. Epitafuri ridicate de moștenitori

Întrucât anterior am dedicat un studiu integral acestei probleme⁴⁶, nu o vom mai relua și în rândurile de față. Ceea ce dorim totuși să subliniem este faptul că de departe cele mai numeroase monumente funerare au fost ridicate pentru militari de moștenitori. Fie că sunt soții, frați, părinți sau camarazi de arme, aceștia au fost desemnați de defunct încă din timpul vieții să gestioneze problema înmormântării și comemorării, ceea ce denotă grija militarilor activi față de această chestiune (comparativ cu veteranii de exemplu).

2.5. Epitafuri cu dedicanți multipli

Inscripția funerară a lui Aurelius Surus, soldat în cohors III Delmatarum de la Mehadia, decedat la vârsta de 40 ani, a fost pusă de moștenitorul său Aurelius Proculus (*signifer*) (camarad de arme din moment ce nu precizează existența vreunei relații de rudenie cu defunctul, ambii probabil încetățeniți prin *Constitutio Antoniniana*), soția (*coniux*) Quintina și copiii Surileo, Quintinus și Sura⁴⁷. Așa cum afirmam mai sus, și aici susținem posibilitatea de a avea o ierarhie a obligațiilor privind comemorarea defunctului – moștenitorul, soția, ulterior copiii, pentru care tatăl rămâne în memorie ca *pius*. Este de altfel și singurul monument funerar unde apar copiii unui individ decedat în timpul serviciului militar, fapt explicabil prin datarea târzie a inscripției. Pentru restul militarilor, familia și copiii nefiindu-le recunoscute ca legitime decât după ieșirea din serviciul militar, absența copiilor din rândul dedicanților este justificată. Prezența copiilor în calitate de dedicanți ai monumentelor funerare realizate pentru soldați este practic legitimată, după cum am constatat și în studiul privind moștenitorii militarilor⁴⁸, prin desemnarea lor ca moștenitori (deși după cum am constatat în amintitul studiu formularea *filii et heredes* are un anume grad de ambiguitate și poate da naștere la interpretări).

⁴⁴ IDR III/1, 160.

⁴⁵ IDR III/5, 559.

⁴⁶ Ștefănescu-Onițiu, 2011a, p. 365-370.

⁴⁷ IDR III/1, 87, fig. 67.

⁴⁸ Ștefănescu-Onițiu, 2011a, p. 365-370.

2.6. Epitafuri cu dedicant necunoscut

Extrem de interesantă, chiar dacă nu include în text și numele dedicantului, este inscripția de pe lespedea funerară de marmură a lui Sextus Pilonius Modestus, din tribul Stellatina, originar din Benevetum, fiu al lui Sextus, centurion în legiunea III Flavia Felix, cohorta III, *hastatus posterior, eques romanus*, anterior în legiunea VII Claudia pia fidelis, VIII Augusta, XI Claudia pia fidelis și I Minervia pia fidelis, decedat la vârsta de 37 ani, după 19 ani de serviciu militar ca centurion⁴⁹. Formularea *Hic situs est* subliniază legătura directă dintre monumentul funerar și locul unde au fost depuse rămășițele pământești ale defunctului. Cât privește lespedea funerară aceasta se individualizează raportat la piesele similare discutate până acum prin faptul că redă întreaga carieră militară a lui Sextus Pilonius Modestus, alături de informațiile privind originea și descendența sa, caracterul onorific-comemorativ al piesei fiind astfel evident.

2.6. Epitafuri familiale

Am inclus în această categorie altarul funerar descoperit la Schitul Topolniței, provenind de la *Drobeta* și datat în a doua jumătate a secolului II⁵⁰. La începutul textului se află dedicația făcută de Iulia Vivenia soțului său, Iulius Herculanus (*decurio scholae fabrum, imaginifer, 80 ani*). Urmează alți defuncți: Iulius Marcianus (fiu, 27 ani, *imaginifer scholae fabrum*), Aurelius Iulianus (soldat în cohors I Sagittariorum, 30 ani, *imaginifer*), Iulius Marcellinus (fiu, 25 ani, *vexillarius*), Iulia Marcia (fiică, 13 ani), Iulia Eraclia (fiică, 9 ani), Iulia Marcellina (nepoată, 4 ani). Și pentru aceștia epitaful este pus tot de Iulia Vivenia *mater se viva*⁵¹. După modul în care este structurat textul acestui epitaf familial, comemorarea lui Iulius Herculanus este anterioară celorlalte, adăugate ulterior. Mesajul transmis de acest epitaf este surprinzător de rece și impersonal. Iulia Vivenia a asistat practic la moartea a trei generații (soțul, fiii și nepoata), o adevărată dramă, și totuși nici un epitet nu denotă durere sau afecțiune, cel mult îndeplinirea unei îndatoriri. Inscripția este o simplă enumerare de nume, cu specificarea statutului și vârstei, emblematică pentru majoritatea monumentelor funerare ridicate pentru militari, fie ei veterani sau soldați activi.

Similară este și dedicația lui Urbicius Spectatus, care pune o stelă funerară pentru fiii săi, C. Urbicius Condonus, soldat în legiunea XIII Gemina, decedat la 30 ani după 9 ani de serviciu militar, Urbicia Ingenua (20 ani) și Urbicius Senilis (10 ani)⁵².

Aceeași detașare o regăsim și pe o stelă funerară de la Micia realizată de mama Aurelia Surilla pentru Aurelius Maturus, veteran din cohorta de commageni, 50 ani, Aurelius Primanus, 19 ani, Aurelius Surus, *miles numerus Maurorum*, 20 ani, Aurelia Eustina, 18 ani. Ceea ce totuși diferențiază acest monument de precedentul

⁴⁹ IDR III/2, 437.

⁵⁰ IDR II, 135.

⁵¹ Discuții pe marginea acestei inscripții la: Ardevan, 1998, p. 249-250; Benea, 2008, p. 52; Chris-tescu, 2004, p. 82; Ștefănescu-Onițiu, 2008, p. 399.

⁵² IDR III/5, 613.

este completarea textului prin reprezentarea în registrul superior, într-o arcadă, a trei busturi de adulți și două de copii⁵³. Mama a dorit ca imaginea transmisă posterității să fie una familială, să se reprezinte alături de soțul și copiii săi, chiar dacă studiind câmpul inscripției constatăm că acesta a fost ocupat integral, nefiind destinat să cuprindă și numele sau vârsta sa la deces. Impersonalitatea epitafului este astfel atenuată de alăturarea chipului mamei în reprezentarea familiei.

O altă categorie de monumente este reprezentată de cele ridicate de copii părinților⁵⁴, păstrând caracteristicile deja menționate.

O ultimă piesă la care ne vom referi, cu totul diferită față de ce am întâlnit până acum, este placa funerară a lui P. Aelius Malchus, veteran, care a decedat la vârsta de 42 ani. Textul specifică faptul că placa funerară *vivo se fecit sibi et coniugi et filio*⁵⁵. Textul a fost inscripționat doar în jumătatea superioară a monumentului, jumătatea inferioară fiind probabil destinată să consemneze numele soției și al fiului. Prin ce este acest monument funerar atât de special raportat la celelalte: în primul rând P. Aelius Malchus este veteran la o vârstă care sugerează, după cum afirmă și I. Piso, o *missio causaria*, având eventual legătură și cu cauza decesului timpuriu al personajului; în al doilea rând, veteranul dovedește un simț ridicat al responsabilității atât față de chestiunea comemorării personale, cât și a celorlalți membri ai familiei sale, gestionând această problemă ca un veritabil *pater familias*; în al treilea rând, epitaful subliniază prin epitete distincte asociate soției (*carissima*) și fiului său (*pientissimo*), chiar dacă nenumiți, sentimentele puternice nutrite față de ei. Acest epitaf, datat pe baza onomasticii în secolul al II-lea este o abatere de la practicile comune pe care le-am întâlnit; justificarea sa se află, cel mai probabil, în cauza care a determinat eliberarea personajului din serviciul militar și care i-a atras și moartea la o vârstă relativ tânără.

3. Concluzii

Aspectele referitoare la forma monumentelor funerare, tipurile de monumente funerare uzitate în cazul militarilor, elementele de decor și reprezentare au făcut obiectul unui studiu recent⁵⁶, astfel încât nu vom relua aici această problemă. După cum remarca și autoarea, a existat o preferință pentru stela funerară, explicată de Valerie Hope nu prin rațiuni de natură economică (costuri), ci prin faptul că așa cum armata reprezenta un simbol al Romei în provinciile cucerite, tot așa stela era un simbol al militarilor⁵⁷.

Fragmentaritatea, descoperirea fortuită sau chiar dispariția în numeroase cazuri a monumentelor funerare nu ne permit întotdeauna o analiză completă și complexă (corelația monument – dimensiuni – decor – text – amplasare) a comportamentului funerar.

⁵³ IDR III/3, 166.

⁵⁴ IDR III/1, 156, fig. 124; IDR III/5, 481.

⁵⁵ IDR III/5, 714.

⁵⁶ Crețulescu, 2013.

⁵⁷ Hope, 2001, *apud* Crețulescu, 2013, p. 128.

Referitor la informațiile pe care le putem extrage din studiul epigrafic, analiza monumentelor funerare ale veteranilor a evidențiat faptul că, deși după lăsarea la vatră aceștia au ajuns la o oarecare bunăstare economică, epitafurile lor sunt simple, deopotrivă din punctul de vedere al monumentului, dar în special al textului. Majoritatea au fost ridicate de membrii familiei, dedicațiile fiind, după cum am putut vedea, extrem de sobre, stereotipizate, aproape lipsite de orice urmă de afectivitate, sugerând parcă strict îndeplinirea unei îndatoriri de comemorare a defunctului. În foarte puține cazuri veteranii gestionează singuri, din timpul vieții, problema comemorării, existând chiar situații când aceasta este realizată, pe cheltuiala lor, de către moștenitori (vezi mai sus, monumentul lui C. Iulius Verecundus de la *Drobeta*). Deși noi am luat în discuție strict acele inscripții aparținând veteranilor care nu au obținut funcții în aparatul administrativ, integrându-se în elita provincială, cel mult au devenit proprietari rurali, surprinde faptul că sarcina înmormântării lor cade aproape exclusiv în grija familiei. Situația veteranilor se aseamănă întrucâtva cu cea a libertților⁵⁸, în ambele cazuri eliberarea (din serviciul militar, respectiv din sclavie) atrăgând după sine și obținerea *ius matrimonium*. Numărul semnificativ de dedicații aparținând soțiilor și copiilor, de acum legitimi (după cum am putut observa doar trei epitafuri au fost realizate de moștenitori care nu prezintă o legătură de rudenie cu defunctul, în celelalte cazuri membrii familiei sunt desemnați și moștenitori sau se asociază cu moștenitori desemnați pentru a îndeplini obligațiile de comemorare a defunctului), sugerează faptul că inscripțiile sunt într-o anumită măsură declarații publice privind câștigarea statutului de “a fi roman” și a tuturor drepturilor decurgând de aici, un motiv de mândrie și satisfacție personală.

O imagine distinctă ne este evidențiată de epitafurile militarilor activi, pentru care majoritatea monumentelor au fost realizate de moștenitori, camarazi de arme, părinți sau frați. Consoartele sunt prezente, dar într-o măsură considerabil redusă raportat la ceea ce am observat în cazul veteranilor. Cât privește copiii, aceștia nu își comemorează tatăl în această ipostază nelegitimă, ci ca moștenitori. În condiția în care nu se specifică expres faptul că decesul a survenit pe câmpul de luptă, trebuie presupus faptul că epitafurile au fost ridicate în timp de pace (împărtășim astfel opinia lui Valerie Hope consemnată la începutul studiului nostru), cauza decesului fiind legată de afecțiuni fizice, eventual survenind în timpul îndeplinirii unor misiuni.

Întrucât nu este posibilă o diferențiere pe criteriul război – pace, am optat pentru analiza monumentelor funerare ridicate militarilor activi, respectiv celor care au finalizat serviciul militar, constatând că deosebirile care apar între cele două categorii de monumente și care vizează în special calitatea dedicărilor au o cauzalitate prevalent socială și juridică. Lăsarea la vatră nu aduce cu sine ruperea legăturilor cu armata⁵⁹. În situația în care după terminarea serviciului militar indivizii nu

⁵⁸ vezi pentru comportamentul funerar al libertților și Onițiu, 2013.

⁵⁹ Am constatat acest lucru și în analiza religiei militarilor din Dacia romană (Ștefănescu-Onițiu, 2009).

obțin alte funcții, care să le asigure ascensiunea socială, menționarea calității de veteran devine marcă identitară.

Informațiile incluse în textul inscripției funerare sunt în genere aceleași, atât în ceea ce privește defuncții (nume, vârsta la deces, durata cât a servit în armată, gradul; uneori sunt oferite date suplimentare, precum locul nașterii, tribul, filiația), cât și dedicății (numele, uneori filiația, calitatea). Mai ales pentru peregrini am constatat că menționarea filiației are o semnificație deosebită, aceasta reprezentând legătura cu comunitatea de origine și elementul prin care își legitimează identitatea.

Monumentele funerare ale militarilor au un grad ridicat de standardizare, o anume simplitate, repetarea aceluiași informații și utilizarea unui design asemănător sugerând reiterarea în moarte a contextului social din timpul vieții⁶⁰. Sobrietatea și rutina vieții cazone transpar din monumentele funerare ridicate militarilor, atât activi, cât și veterani, care devin astfel reprezentative pentru această clasă socială.

⁶⁰ Hope, 1997, p. 115; o analiză a formulelor utilizate în epitafurile militarilor din Dacia și din cele două Moesii la Crețulescu, 2013.

BIBLIOGRAFIE

- Ardevan, 1998 Ardevan, R., 1998, *Viața municipală în Dacia romană*, Ed. Mirton, Timișoara, 624 p.
- Benea, 2008 Benea, D., 2008, *Metalurgia și prelucrarea fierului în Dacia*, în Benea, D., Crînguș-Balaci, M., Regep Vlascici, S., Ștefănescu-Onițiu, A., Timoc, C., ***Dacia în sistemul socio-economic roman. Cu privire la atelierele meșteșugărești locale***, în *Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis (BHAUT)*, IX, p. 11-98.
- Christescu, 2004 Christescu, V., 2004, ***Viața economică a Daciei romane***, Ediția II, Ed. Ars Docendi, București.
- Crețulescu, 2013 Crețulescu, I., 2013, *Monumentele funerare ale militarilor în provinciile Moesia și Dacia (secolele I-III)*, Universitatea București, Teza de doctorat.
- Hope, 1997 Hope, V., 1997, *Constructing Roman identity: funerary monuments and social structure in the Roman world*, în *Mortality*, Vol. 2, No. 2, p. 103-121.
- Hope, 2001 Hope, V., 2001, ***Constructing Identity. The Roman Funerary Monuments of Aquileia, Mainz and Nîmes***, BAR 960, 231 p.
- Hope, 2003 Hope, V., 2003, *Trophies and Tombstones: commemorating the Roman soldier*, în *World Archaeology*, 35, 1, The Social Commemoration of Warfare, p. 79-97.
- Matei-Popescu, 2010 Matei-Popescu, Fl., 2010, ***The Roman Army in Moesia Inferior***, Conphys Publishing House, Bucharest, 325 p.
- Meyer, 1990 Meyer, E., 1990, *Explaining the epigraphic habit in the Roman Empire: the evidence of epitaphs*, în *Journal of Roman Studies*, 80, p. 74-96.
- Mihăilescu-Bîrliba et alii, 2010 Mihăilescu-Bîrliba, L., Dumitrache, I., Piftor, V., 2010, *La mobilite locale en Dacie Romaine selon les sources epigraphiques: I. Dacie Inferieure*, în *Studia Historica. Historia Antigua*, 28: *Los imperios y «el bárbaro»: inmigrantes, prófugos y marginados en el mundo antiguo*, p. 95-108.
- Mouritsen, 2005 Mouritsen, H., 2005, *Freedmen and decurions: epitaphs and social history in Imperial Italy*, în *Journal of Roman Studies*, 95, p. 38-63.
- Onițiu, 2013 Onițiu, A., 2013, *Comportamentul funerar al decurionilor și libertilor din provinciile Dacia și Moesia Superior. Studiu comparativ*, în *Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis (BHAUT)*, XIV (sub tipar).

- Petolescu-Matei-Popescu, 2008 Petolescu, C. C., Matei-Popescu, Fl., 2008, *The presence of the Roman Army from Moesia Inferior at the North of the Danube and the making of the Dacia Inferior Province*, în ***Die Romischen Provinzen. Begriff und Grundung (Colloquium Cluj-Napoca, 28. Sept – 1. Oktober 2006)***, Ed. Mega, Cluj-Napoca, p. 357-367.
- Russu, 1969 Russu, I. I., 1969, *Elementele syriene în Dacia carpatică și rolul lor în „colonizarea” și romanizarea provinciei*, în *Acta Musei Napocensis*, VI, p. 167-185.
- Saller,- Brent, 1984 Saller, R. P., Brent D. S., 1984, *Tombstones and Roman family relations in the Principate: civilians, soldiers and slaves*, în *Journal of Roman Studies*, 74, p. 124-156.
- Ștefănescu-Balaci, 2007 Ștefănescu, A., Balaci, M., 2007, *Populație și demografie în mediul rural al Daciei romane*, în Nemeti, S., Fodorean, F., Nemeth, E., Cociș, S., Nemeti, Irina, Pîslaru, Mariana (eds.), ***Dacia Felix. Studia Michaeli Bărbulescu Oblata***, Ed. Tribuna, Cluj-Napoca, p. 627-633.
- Ștefănescu-Onițiu, 2008 Ștefănescu-Onițiu, A., 2008, *Populația implicată în producția meșteșugărească*, în Benea, D., Crînguș-Balaci, M., Regep Vlascici, S., Ștefănescu-Onițiu, A., Timoc, C., ***Dacia în sistemul socio-economic roman. Cu privire la atelierile meșteșugărești locale***, în *Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis (BHAUT)*, IX, p. 389-409.
- Ștefănescu-Onițiu, 2009 Ștefănescu-Onițiu, Atalia, 2009, ***Religia militarilor din Dacia romană***, Ed. Excelsior Art, Timișoara, 264 p.
- Ștefănescu-Onițiu, 2011a Ștefănescu-Onițiu, A., 2011, *Social relations of the soldiers in Roman Dacia (I). Heirs*, în Piso, I., Rusu-Bolindeț, Viorica, Varga, Rada, Mustață, Silvia, Beu-Dachin, Eugenia, Ruscu, Ligia (eds.), ***Scripta classica. Radu Ardevan sexagenario dedicata***, Ed. Mega, Cluj-Napoca, p. 365-370.
- Ștefănescu-Onițiu, 2011b Ștefănescu-Onițiu, A., 2011, *Relațiile sociale ale militarilor din Dacia romană (II). Căsătoria*, în *Acta Musei Porolissensis*, XXXIII, p. 155-160.
- Varon, 1997 Varon, P., 1997, *The heredes of Roman Army soldiers*, în Groenman-van Waateringe, W., van Beek, B. L., Willems, W. J. H., Wynia, S. L. (eds), ***Roman Frontier Studies 1995. Proceedings of the XVIth International Congress of Roman Frontier Studies***, Oxford, p. 565-570.